

המוזיאון ההיסטורי היהודי
בלגראד

איגוד קהילות ישראל
ביוגוסלביה

ז'אמילה קולונמוס

פתגמים, מימרות וסיפורים

של היהודים הספרדים במקדוניה

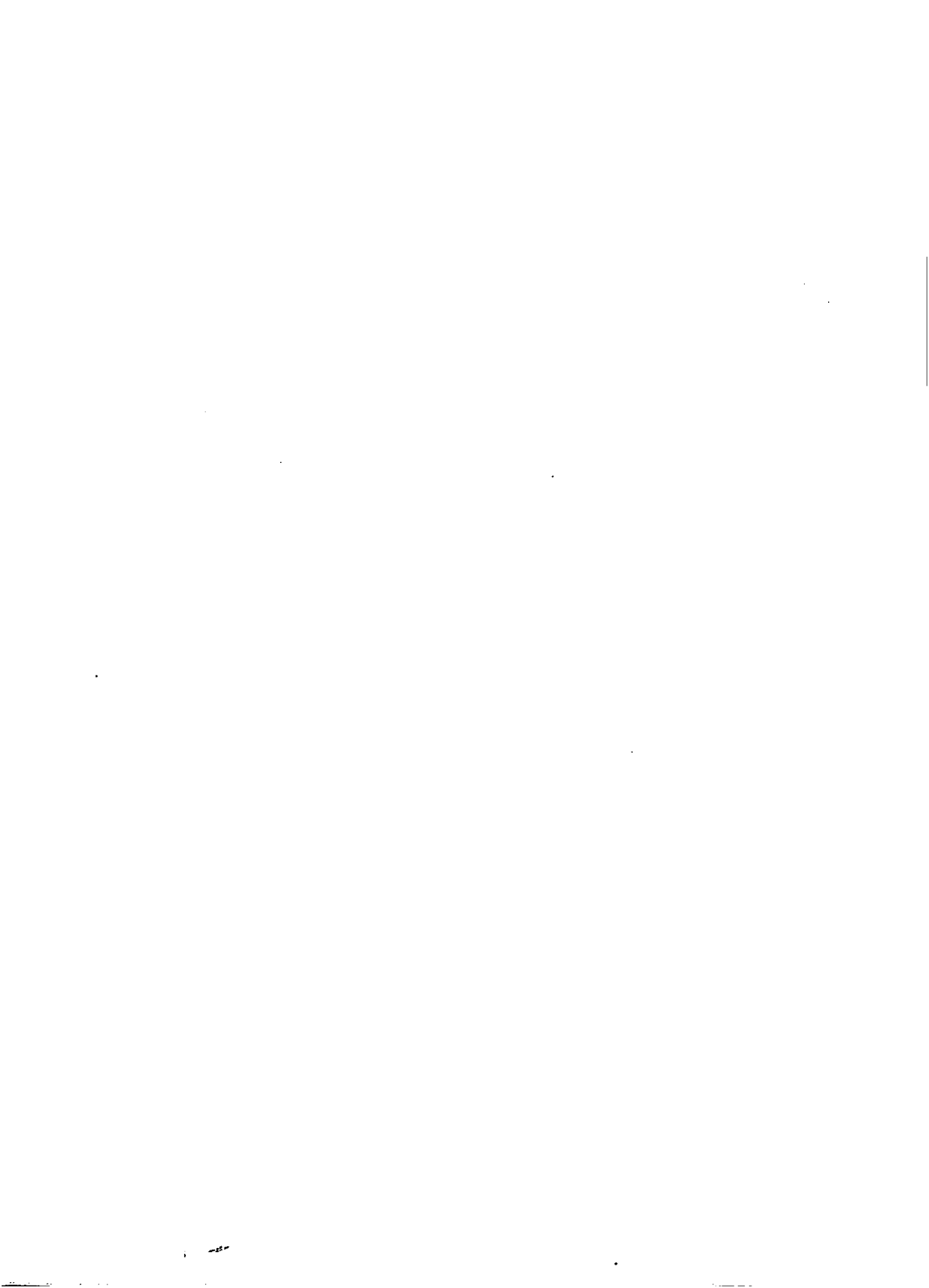
הוצא לאור בידי איגוד קהילות ישראל ביוגוסלביה
בלגראד תשל"ח - 1978

המוזיאון ההיסטורי היהודי
בלגראד

איגוד קהילות ישראל
ביוגוסלביה

ז'אמילה קולוגומוס
פתגמים, מימרות וסיפורים
של היהודים הספרדים במקדוניה

הוצא לאור בידי איגוד קהילות ישראל ביוגוסלביה
בלגראד תשל"ח-1978

מתולדות יהודי הרפובליקה הסוציאליסטית מקדוניה

היהודים במקדוניה (1) כבכל חצי-האי הבלקני יש להם היסטוריה ארוכה. עוד במאות הראשונות של ספירת הנוצרים היו קהילות יהודיות מפותחות קיימות בסאלוניקי וביתר הערים הגדולות בבלקן ובנמלי הים התיכון והים האדריאטי. (2) החפירות הארכיאולוגיות בסטובי, כ־80 ק"מ דרומית מזרחית מסקופיה, אישרו קיומו של בית הכנסת מן המאה הרביעית לסה"נ ביישוב הרומי העתיק הזה. (3) מחברים אחדים מביאים נתונים על קהילות, משפחות שונות, בתי כנסת ורבנים בכמה מערי הבלקן עוד לפני גירוש היהודים מספרד בשנת 1492 ומפורטוגאל בשנת 1498. (4)

תמורות ניכרות בחייהן ובהתפתחותן של הקהילות בבלקן חלות עם בואם של הפליטים מחצי-האי הפירינאיי. היהודים הספרדים הביאו איתם יסודות תרבות מפותחות ודיעות רבות שרכשו בשהותם מאות בשנים על אדמת ספרד שם מילאו תפקיד חשוב בתחומי הכלכלה והתרבות. הואיל וידעו יפה עברית, ערבית, ספרדית ולשונות אחרות, היו מתווכים מבוקשים בין המזרח

*בטקסט העברי לשני חלקי המבוא סומנו מיספרי ההערות, אבל מהן לא תורגם אלא מה שיש בו תוכן נוסף על מראי מקומות. אותם ואת הביבליוגרפיה יש לחפש בתרגום האנגלי. 1 בפסוק זה הכוונה למקדוניה כולה: האַגְאִית (יוונית), הוואַר־דאַרית (יוגוסלביית) והפִּירִינִית (בולגרית).

והמערב. מקרבם קמו מדענים, פילוסופים ורופאים רבים וכל אלה, לאחר שגורשו מבתיהם, המשיכו בעבודתם במקומות החדשים שאליהם היגרו. זאת הסיבה שהאימפריה העות'ומנית, שפיגרה במידה ניכרת אחרי המערב, נטתה חסד לפליטים היהודים והרשתה להם להשתקע בכל היישובים הגדולים בערך.

המיספר המדוייק של היהודים המגורשים לא נקבע, אך מניחים שהיו כ־500,000. (5) מהם באו על סמך הזמנתו של שולטן באייזיד השני כ־200,000 לארצות שהיו תחת שלטון התורכים. (6) ואלו הארצות היוגוסלביות שהיו בימי גירוש יהודי ספרד ופור־טוגאל, בתחילת המאה ה־16, תחת השלטון התורכי: מקדוניה הווארדארית, חלק מקרביה, בוסניה והרצגובינה וכמה חלקי צ'רנה גורה (מונטֶה נְגֶרו) וקרוֹאֶטִיָה.

בסביבה החדשה מפתחים היהודים הספרדיים פעילות כלכלית ותרבותית, מפיצים ידיעות חדשות הן בקרב היהודים המקומיים הן בקרב עמים אחרים שאיתם באו במגע. היהודים המקומיים אף אימצו להם לשונם ומינהגיהם של יהודי ספרד.

הגל העיקרי של הפליטים חדר דרך סאלוניקי למקדוניה, לקרביה ולבוסניה. בביטולה (בתורכית: מונאֶסטִיר) משתקעים יהודים מספרד ומפורטוגאל ומכוננים בתחילה קהילות נפרדות. מיסמך מן המאה ה־16 מזכיר קיומן של שתי קהילות ולהן בתי כנסת "אראגון" ו"פורטוגאל". (7) בין המהגרים מפורטוגאל היה גם מיספר מסויים של מאראנים (אנוסים). (8)

על הקהילה בשטיפ נשתמרה בפינקס רישום האוכלוסין משנת 1512 הידועה, כי בעיר זו היו 38 משפחות יהודיות שבאו מסאלוניקי. הפינקס משנת 1519 מראה, כי מיספר זה ירד ל־15, אך בשנת 1573 עלה מיספר המשפחות ל־28 שאין כלולים בהן 11 רווקים; משמע שבאותה תקופה מיספר המשפחות הוכפל. (9)

בארכיון העיר דוברובניק (ראגוזה) מצויים מיסמכים אחדים על הגירת יהודים לסקופיה (בתורכית: Üsküb, אוסקוב). (10) במאי 1502 עשה שמואל ריקומא הסכם עם מורי דרך מהרצגובינה על הולכת חבורתו ומיטענה—שנעמס על 46 סוסים—עד סקופיה (11). במיסמך משנת 1544 נאמר, כי בסקופיה היו 32 משפחות יהודים וכן 6 רווקים (12). מעניין מיסמך מן המאה ה־16 שניתן בו תיאור מפורט של בתי היהודים בחלק אחד של סקופיה. לבתים היתה קומת קרקע וקומה נוספת עם מרפסת סגורה ומהפסת פתוחה, והחצר היתה או מיוחדת לכל בית או משותפת (13).

קהילות סקופיה, ביטולה ושטיפ הלכו והתרחבו אף נוסדו חדשות. במאות ה־16 וה־17 היו כמה יהודים גם בקראטובו, יישוב קטן, כ־60 ק"מ מזרחית לסקופיה. נתגלע סיכסוך בין הרב של קראטובו לבין הרב של סקופיה בדבר עזבון של יהודי מסקופיה

שאלמנתו גרה בקראטובו. (14) מיסמך משנת 1647 מספר, כי יהודי שכר בסקופיה דירה וברח לקראטובו, משום החשש שיהרגו אותו. (15) מיסמך אחר מספר על נישואי יהודי מקראטובו עם יהודיה מסופיה. (16)

במאות ה־16 וה־17 מתפתחות בסאלוניקי, בביטולה ובס־קופיה קהילות חזקות ולהן בתי ספר, בתי כנסת ומוסדות תרבות וצדקה שונים. חשובה במיוחד קהילת סאלוניקי שנודעה לה השפעה כלכלית ותרבותית גדולה על קהילות מקדוניה. סאלוניקי ואיסטאנבול תורמות להתקרבות בין היהודים המפוזרים ברחבי אירופה. המגעים בין היהודים בני ארצות שונות מגבירים את ההישגים הכלכליים והתרבותיים של ארצות הבלקן. דרך ביטולה וסקופיה מעבירים יהודי סאלוניקי ואיסטאנבול את סחורותיהם לשווקים חדשים וכך הם מזרזים התפתחות הערים הללו.

בשאלות־תשובות ההלכתיות הניחו לנו רבני המאות ה־16 וה־17 ידיעות יקרות ערך על יחסים כלכליים־מסחריים בבלקן, על יחסי משפחה ומינהגים, על מיסים וגביית שאר תקבולים ממלכת־תיים, על סיכסוכים שונים, משפחתיים ואחרים, על הצורות הראשונות של מסחר קואופרטיבי, על המסחר בין ערים שונות וניצני המסחר הבין־לאומי, על אירגון ענפי כלכלה חדשים, על התפתחות ייצור הטקסטיל, מחצבים ובורסקאות. בשאלות־ותשובות אלו דנים גם באיסור ההתחרות בין סוחרים יהודים, במשבר הדיור, מביאים פרטים של שלילת הזכויות מדלת העם, על עונשים, מעשי רצח, סכנת דרכים, גניבות, אלימות המינהל התורכי, מלחמות, תבערות, משא־ומתן על שלום, התמודדויות ורפורמות שונות. (17)

בראש הקהילות עמדו רבנים שנודעה להם השפעה רבה על ההתפתחות הכלכלית והתרבותית של היהודים. אשר ליחסים הדדיים היו הקהילות עצמאיות ולא הונחו ממרכז אחד. מצב זה איפשר התפתחות נבדלת של כל אחת. הרבנים פתרו את הסיכסוכים במלוא הסמכות ולא הרשו ליהודים לפנות לבתי דין מוסלמיים. (18) גשתמר מיספר ניכר של מיסמכים על סיכסוכים כאלה מתחום מקדוניה הוואַרדאָרית.

הרב יוסף בן לב, שנוֹלַד בשנת 1502 בביטולה, חיבר ארבעה ספרים המתארים מינהגים, מסחר ומלאכה במחצית הראשונה של המאה ה־16. ספריו זכו לכמה מהדורות באיסטאנבול, ונציה ואמסטרדם. (19) שלמה אברהם הכוהן, שהיה רב בביטולה בשנת

1535, הניח במיסמך מיום 2 במאי 1588 ידיעה על אגודת סוחרים יהודים באותה עיר. (20)

מרישומי הרבנים אפשר ללמוד שהיהודים רכשו זכויות רבות בפיתוח המסחר לא רק בתוך האימפריה התורכית אלא גם עם ארצות אחרות, עד שנעשו היצואנים העיקריים. (21) בתחילה התנהל המסחר בין קרובי משפחה ובני עם ישראל שישבו בארצות אירופה השונות, אך התרחבו והלכו גם קשרי המסחר עם סוחרים שאינם יהודים. פרוטוקול רבני מן המאה ה-16 מזכיר שסוחרים יהודים בסקופיה התחברו לשם יבוא סחורות ממערב אירופה. (22) דבר זה מתאשר גם מן הרשום בפרוטוקול על התחברות מסחרית ושימוש משותף בחנות על-ידי שני סוחרים יהודים, אחד מסקופיה ואחד מוואלונה. (23) מצוי פרוטוקול על סיכסוך בדבר תשלום בעד עורות שסוחרים יהודים מכרו לוונציה. (24)

כמה מיסמכים מן המאה ה-16 מזכירים קשרי מסחר בין יהודי סאלוניקי, סקופיה, ביטולה, סופיה וערים אחרות. באחד המיסמכים נזכר יצוא צמר מסקופיה לסאלוניקי (25), ובאחר סיכסוך בין סקופיה וסופיה בגלל פיחות המטבע שחל בפקודת השולטן (26). גם על קשרי מסחר בין יהודי סאראייבו, סקופיה וסאלוניקי מצויים כמה נתונים. (27)

על סמך פרוטוקולי הרבנים אפשר לקבוע, כי במאה ה-17 היו בסקופיה יהודים סוחרים-סיטונאים שסחרו בכמויות גדולות של בד באמצעות מתווכים. (28) מיסמך מ-11 בנובמבר 1676 מראה, שהיתה קיימת חברת סוחרי עור ושמכות צמר, שהיו שולחים סחורתם ליריד בסטרונה. היהודים משתתפים כמה פעמים בירידים בעיר זו. סחורתם היתה לעתים קרובות נשדדת בדרך. (29) רבי שמואל דה מדינה הניח, מלבד חיבורים שונים ובהם ידיעות יקרות ערך, גם פרוטוקול המזכיר עיבוד עורות וסחרם בביטולה והתחברות סוחרים יהודים מתורכיה ומסאלוניקי שקנו עורות בביטולה. (30)

לפי המיסמך משנת 1674 היתה קיימת בסקופיה קרן מטעם הקהילה וחברה קדישא ולה רכוש. באחד הפרוטוקולים נזכרת מכירת מקרקעין שבבעלות הקרן לאיש פרטי. הואיל ועל חוזה המכר חתמו נציגי הקהילה וחברה קדישא בלבד ולא כל החברים, פונה הקונה לרב ומבקש אישור לתוקפה של העסקה. (31) מיסמך מ-5 בינואר 1672 מאשר, כי תושבת סקופיה אורז בת אברהם אלבו נתנת במתנה את כל המטלטלין והמקרקעין לאנשים אחרים. תעודת המתנה נעשתה בצורה, "כפי שעושים אצל יהודים וכפי שמצווים רבנינו זכרונם לברכה". (32)

מיסמכים אחדים מן המאות ה-16 וה-17 דנים בסכנת דרכים ובחוסר בטחון בהובלת סחורות בים וביבשה וכן במעשי שוד ורצח.

פרוטוקול מה-23 באוקטובר 1553 מזכיר רציחת יהודי בסמוך לקוצ'אני. (33) בפרוטוקול מה-12 באוגוסט 1558 נאמר, כי הסוחר מרדכי דה בוטון נרצח בדרך לביטולה ונזרק לנהר וארדאן. (34) פרוטוקול בית המשפט מה-29 באוקטובר 1563 מזכיר, כי נשדד יהודי מביטולה בדרכו ליאנינה. (35) מיסמך משנת 1693 מספר על רציחת יהודי מבלגראד שנסע דרך סופיה לסקופיה. (36) פרוטוקול מה-7 במאי 1684 מתאר רציחת סוחר נעלים יהודי מביטולה. (37) בפרוטוקול אחר מסופר, כי אנשי הפחה התורכי שדדו ורצחו יהודים מביטולה ומסאלוניקי. (38) יש גם פרוטוקול על רציחת שני יהודים מסטרומיצה. (39)

הרבנים הניחו ידיעות רבות על המלחמות בין תורכיה ואוסטריה, על פלישת הצבא האוסטרי לסקופיה, על סבל האזרחים והשחתת רכושם, על רציחת יהודים, עינויי נשים וילדים וחטיפתם ועל הצתת בתיהם. ליהודי מסקופיה חטפו חיילים אוסטריים אשה ושלושה ילדים והציתו אותם חיים בבלגראד; ניצל רק בן אחד שלא נודע היכן הוא. (40) מיסמך משנת 1697 מתאר איך הרסו חיילי אוסטריה את הרובע היהודי בסקופיה. היהודים מבקשים מן הרב רשות למכור תשמישי קדושה עשויים מכסף, כדי לשקם את בית הכנסת ובית הספר וכן את החומות שהגנו על הרובע היהודי. (41) נשתמרו עוד ידיעות רבות אחרות על כיבוש סקופיה ועל קורבנות היהודים. (42)

היהודים היו שותפים לגורל העם המקדוני ושאר העמים בכל צרות המלחמות, המרידות, אסונות הטבע והמשברים הכלכליים. התפתחותה ומצבה של הקהילה היהודית היו תלויים בהתפתחות סביבתם. על מצבם ופעילותם של יהודי מקדוניה במאות ה-17, ה-18 וה-19 מספרים-מלבד המיסמכים ממקורות יהודיים-גם מיסמכים תורכיים רבים, סיג'ילות. המינהל התורכי הניח בפירי מאנים בפניקסים ובפסקי דין נתונים רבים המראים, שקהילות ישראל השקיעו בעל כורחן מאמצים רבים להבטחת קיומן. כיהודים כנוצרים הוכרחו לשלם מס מיוחד וארנונות שונות בכסף ובעין. (43) הם חוייבו למסור כמויות מסוימות של דגנים, עורות, בדים ובשר וכן מיספר מסויים של כבשים ובהמות עבודה, בייחוד סוסים (44), להחזקת החיילים התורכים, למימון מלחמות שניהלה האימפריה התורכית (45), לבטחון האוכלוסין (46), להחזקת

43 ברשימת הארנונות של סוחרים ובעלי מלאכה בביטולה משנת 1827 נזכרות 27 חנויות יהודיות ו-5 חלפנים יהודים.

45 מיסמך מ-30 בספטמבר 1800 עוסק באיסוף כספים לרכישת 250 סוסים שנת מונאסטיר חוייבה לספק למלחמה נגד הצרפתים במצרים.

המינהל (47) ולבנייה והחזקה של ארמונות השליטים ושל המיסים גדים (48).

ממיסמכים רבים אפשר להסיק, כי היהודים השתדלו להרחיב הייצור והחליפין של סחורות. הפירמאן של סלים השלישי מה'26 בדצמבר 1803 עוסק במתן זכיון ליהודי יאסף על מיכרות אלום בגומרג'יה, קר, סאלוניקי, ביטולה, סקופיה, ודן ון גוש, לנהלם על פי תנאי החכירה. (49)

משנת 1804 נשתמר מיסמך הקובע, כי ליהודי אליהו פראשי ניתנה הזכות להחזיק ולנהל בית מלאכה לאלום בביטולה. (50) בשנת 1809 הושג הסכם בין החוכר הראשי יאסף ובין היהודי אלפאד פראשר על העברת הזכיון לייצור ומימכר של אלום מן המיכרות בתחום ביטולה, אוכרדה, סטרוגה וקרושב. (51) מיסמכים אחדים מראים, כי ליהודים היו כמה אטלזים. ברשימה מה'3 במאי 1801 מוזכרים הקצבים חייצ'קו ושותפו צילה אברם שהתחייבו לספק בשר לביטולה. (52) במיסמך מה'15 במאי 1820 מוזכרים שמות הקצבים היהודים קאראוג'לה, יהודה בן שאול, מאנדויל בן דויד, וחותרמי המיסמך הם מנטש, יעקב הצהוב והחלפן אברם עובדיה. (53)

בתחילת המאה ה'19 היו יהודים רבים בביטולה נתונים במצב כלכלי חמור. הנהגת השבת כיום היריד השבועי עוד החמירה מצבם. כמה מיסמכים מאותה תקופה מדברים על הדלות הגדולה בקרב היהודים. כתב הוואלי (נגיד גליל) של רומליה שנסלח לקאדי של ביטולה ב'28 בפברואר 1832 דן בהעברת יום היריד מיום ראשון בשבוע לשבת: "... מהיום הראשון בשבוע הועבר יום היריד לשבת. אך יום זה הוא יום מנוחה ליהודים, ויהודי ביטולה עניים ביותר, רובם סבלים ועבודתם מתרכזת ביום היריד ...". (54) אחר כך מדובר בהעברת יום היריד ליום שני בשבוע.

במיסמך מה'6 ביוני 1836 מצווה מ"מ הוואלי של רומליה על חוסיין אגה בביטולה לפטור כמה יהודים מתשלום המס ומפרעון החוב בסך 5826 גרושים ומנמק: "... אשתקד, מחמת הדליקה שאירעה ברצון האל, נגרמו ליהודים כליתר האוכלוסין נזקים חמורים. ממילא לא היו עשירים ועל כן ביקשו רחמים ... משום כך ומשום העובדה הנודעת לכל, כי מצבם החומרי של היהודים קשה, הם ראויים לרחמים, שכן ברור שלא יוכלו לשלם את הסכומים שהם חייבים ...". (55) באוקטובר 1836 הגיע לביטולה פירמאן של מחמוד השני לדחות לכמה יהודים את פרעון החובות לחמש שנים.

48 במיסמך מ'11 באוקטובר 1822 נאמר, בין השאר, כי בית הכנסת נותן 6000 פארא לשנה ל"מיסגד החדש", ונוכרים שמות של שני חייטים יהודים ממואסטיר.

הם ישלמו לשיעורין סך 30,000 גרושים. זה נעשה בהתערבותו של החכם באשי (הרב הראשי) באיסטאנבול. (56)

מצבן הגיאוגרפי של ביטולה, סקופיה ושטיפ וקשרי הקהילות בערים אלו עם סאלוניקי, איסטאנבול, סופיה, ועם ערי הים התיכון, בצרפת, באיטליה, ועוד, תרמו להתקשרות מקדוניה בכללה עם חלקי אירופה האחרים. היהודים עשו לזיורו חדירתן ואימוצן של צורות ייצור חדישות וכן לפיתוח הכלכלי והתרבותי של חלק זה בחצי האי הבלקני. עם מסילת הברזל סקופיה-סאלוניקי בשנת 1873 וביטולה-סאלוניקי בשנת 1894 הוקלו חילופי הסחורות והוגברו המגעים עם מרכזי כלכלה אחרים. המסחר והמלאכה עולים ומשגשגים, וקמים מיפעלי תעשייה ראשונים. סאלוניקי נעשית מרכז כלכלי מתעצם והולך לכל קהילות ישראל בבלקן. בשנת 1865 היו קיימים בסאלוניקי 32 בתי מלאכה לעיבוד עורות ו-18 בתי אריגה. טחנת קיטור הוקמה עוד בשנת 1857. היהודים האחים לאַטיני העסיקו 1500 פועלים. (57) ביהודי סאלוניקי קשורה התפתחות תעשיית הטקסטיל וכל שלבי העיבוד מן החוטים הגולמיים לבדים ואריגים מוגמרים. נסיונם הועתק גם ליתר הערים.

ניצול מיכרות הברזל בקראַטובו וקריבה פאלאַנקה ומיכרות מלחת ואלום בביטולה, בסקופיה ובאוכרדיה, היה זמן רב ביותר מוחזק לסוחרים יהודים וארמנים.

לפי מירשם האוכלוסין משנת 1890 שבו ניתנים פרטים על אוכלוסי הפלכים של סאלוניקי, מוֹנַאסְטִיר וקוֹסוֹבּוֹ חיו אז בביטולה 4000 יהודים, בּוֹגְלֶס 220, בּוֹדְוִיַאן 225, בּפּרִילֶפ 100, באוכרדיה 50, בסקופיה 2200 ובשטיפ 350. (58) במשך שני העשורים אחד כך עלה בביטולה מיספר היהודים יותר מאשר בכל יתר יישובי מקדוניה הוואַרְדֶאֲרִית. בשנת 1910 חיו בה 7000 יהודים. (59)

בימי מלחמות, מרידות ומשברים כלכליים סייעו קהילות מקדוניה לתנועות השיחרור המקדוניות כמיטב יכולתן וידיעתן. בשנת 1903 הם תומכים פעילים של מרד אֵילִינְדֶן. דפאל קמחי היה משתתף בלתי-אמצעי של המרד וקיים מגע מתמיד עם הנהגתו. (60) מְנֶטֶשׁ קמחי העביר נשק וחומרים אחרים למורדים.

58 בלוח סטאטיסטי של האוכלוסין בקרביה הישנה ובמקדוניה משנת 1890 מפורטים גם הנתונים על הקרבים, הציוצארים, הבולגרים והיהודים בעלי דת איסלאם. יהודים אלה היו בני כת דוֹנְמָה, שאבותיהם עברו לאיסלאם בעקבות שבתאי צבי (1626-1676). נאמר, כי היו 5000 יהודים-מוסלמים בסאלור-ניקי ואילו בכל יתר המקומות נרשמו כבני דת משה.

גם אברם ומושון ניסן, חלבנים מביטולה, העבירו נשק ומיצרכים שונים למורדים. סאנטו אַרְוֶאָסְטִי אסף כספים ופָּרִיס רכש נשק וחומרי חבישה ללוחמים. גם יהודי ערים אחרות תמכו בתנועת השיחרור המקדונית. (61)

במלחמות הבלקן בשנים 1912 ו-1913 מידלדלים אוכלוסי מקדוניה והמשברים הכלכליים שבאו בעקבותיהן הביאו להגירת יהודים לארצות אחרות באירופה וכן לאמריקה ולארץ-ישראל. בפאריס, בניו-יורק, בסאנטיאגו דה צ'ילה, בוונצואלה ובערים ובארצות אחרות קיימות עדיין קהילות שחבריהן ממוצא מקדוני. הן קיימו עד מלחמת העולם השנייה קשרים עם ערי הולדתם ותמכו בבני קהילותיהן במקדוניה. חברי הקהילות הללו עדיין מקיימים ביניהם קשרים אמיצים והם ממשיכים במסורת שהביאו מבתיהם במקדוניה ושומרים על יסודות הלשון משם.

להחמרת מצבן של קהילות ישראל תרמה גם חלוקת מקדוניה בין יוון, סרביה ובולגריה, על סמך חוזה השלום שנעשה ב־1913 בבוקארשט. כל התנגדותם של אוכלוסי מקדוניה וגם המחאות של מהגרים מקדונים ברוסיה ובאמריקה נגד החלוקה המלאכותית נשארו ללא הועיל. (62) גבולות מינהליים חדשים והיחסים בין מדינות הבלקן הכבידו על קשרי הקהילות בביטולה, סקופיה ושטיפ עם סאלוניקי וערים אחרות.

כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 והביאה בעקבותיה פעולות צבאיות בחזית סאלוניקי, גרם ריכוז מיספר רב של חיילים בתחום הצר של דרום מקדוניה נזקים כלכליים חמורים לכל האוכלוסין. (63) קהילות ישראל לא הספיקו להתאושש מן התוצאות של מלחמות הבלקנים ומלחמת העולם הראשונה והנה פרץ משבר כלכלי ומדיני חדש בממלכה החדשה של הסרבים, הקרואטים והסלובנים, שנקראה בשנת 1929 בשם ממלכת יוגוֹ-סלביה. בה נכללה גם מקדוניה הווארדאית בשם באַנובינה וארדאית, אך בלי הכרה בזכויותיו הלאומיות של העם המקדוני. התקופה הקצרה-ביחס בין שתי מלחמות העולם רושמת ירידת מיספר האוכלוסין בביטולה ובשטיפ. הקהילות שנחלשו מבחינה כלכלית נאבקות בקשיים רבים. לעלייה כלשהי זכתה סקופיה שנעשתה המרכז המינהלי והכלכלי של הבאנובינה הווארדאית דאז. בסקופיה מתפתחת התעשייה ונוצרות אפשרויות רבות יותר לתעסוקה. (64) כאן הוקם גם אחד ממיפעלי הטקסטיל הגדולים ביוגוסלביה שמייסדו היה חיים אַרְוֶאָסְטִי. (65) מיפעל זה

65 בעלי המניות היו יצחק ארואסטי, אג'יסטו ארואסטי, שלמה ארואסטי, יצחק ארגאס ויוסף אמודאי, שהיה גם מנהל המיפעל.

העסיק 464 פועלים בשנת 1931. רוב ההון של המיפעל היה של היהודים בעלי אזרחות חוץ. (66)

בביטולה עלה מיספר המובטלים בהתמדה, מחזור הסחורות ירד ובעלי מלאכה התפרנסו בקושי. ביטולה, שהיתה בעבר מרכז מדיני ותרבותי, גותקה בגבול החדש מן העורך התרבותי והכלכלי שלה ונעשתה עיירת ספר נידחת, האוכלוסין ירדו לחצי וקהילת ישראל נעשתה אחת הדלות ביותר ביוגוסלביה. (67) התנאים לעצמאות כלכלית של הדור הצעיר היו מוגבלים ומצומצמים לגמרי. לגבי קהילת ביטולה מצויים נתונים על הרכבה הסוציאלית ערב מלחמת העולם השנייה. (68) בשנת 1931 היו בביטולה 757 משפחות יהודיות עם 3751 נפש. עד 1940 עלו לארץ-ישראל 429. בחודשים הראשונים של שנת 1940 היו בביטולה 737 משפחות עם 3246 נפשות. אותה שנה פנו 394 משפחות לקהילה בבקשת עזרה, משמע שיותר ממחצית האוכלוסין היהודים לא יכלה להשיג אף תנאי מחייה מיזעריים. דלות היהודים בביטולה מתבררת כל צורכה מניתוח ענפי תעסוקתם של ראשי המשפחות.

ב־1931 היו 707 ראשי משפחות, בהם 127 חסרי מקצוע, 101 סבלים, 69 חנוונים זעירים, 62 סנדלרים מטליאי טלאים, 61 סוחר ירקות ופירות, 56 סוחרים בבגדים משומשים, 47 סוחרים, 40 מוכרי קמה, 24 קצבים, 23 פקידים פרטיים, 22 חנווני מכולת, 19 חייטים מטליאי בגדים, 19 פחחים, 14 חלפנים, 10 עושי אופאנקות (מינעלים פשוטים של איכרים), 2 רופאי שיניים, עורך דין אחד, (שלושת האחרונים לא היו ילידי המקום). בשנת 1940 גדל מיספר ראשי המשפחות ל-860, סוגי תעסוקתם נתגוונו בשיעור כלשהו, אבל קשה לומר שמצבם השתפר.

ב־1940 היו 89 פקידי מסחר, 70 סבלים, 63 פועלים בלתי-מקצועיים, 57 סנדלרים מטליאי טלאים, 54 מוכרי ירקות, 43 סוחר חפצים משומשים, 43 חנוונים זעירים, 42 שכירי יום, 34 רוכלים, 29 מוכרי קמה ואופים, 29 קבצנים, 26 עוזרים לחייטים, 24 חנווני מכולת זעירים, 22 קצבים, 21 שמש, 17 פחחים ומצפים בבדיל, 16 מורטי נוצות, 14 מוכרי פירות, 14 בורסים ומעבדי עורות, 11 מגישי קפה, 11 עושי עגלות, 9 חלפנים, 9 פקידי משרד, 8 גונים, 8 חלבנים, 8 אנשי כהונה, 8 מטאטאי רחובות, 7 סטודנטים, 6 מגהצים, 6 סוכנים מסחריים, 6 גלבים, 5 פחחים, 4 בעלי מסעדות עממיות, 4 פחמים, 4 יצואנים, 3 חייטים, 3 בעלי מסעדות, 3 רופאים (69), 2 נגרים, 2 כבאים, 1 צָבֵק, 1 עורך־דין

69 הרופא יוסף ברוך בא מסאראייבו, הרופא משה ג'ראסי מבלגראד ורופא העיר קָסר היה מהגר מאוסטריה.

(70), 1 רופא שיניים (71) ואחד מהנדס (72). אם נביא בחשבון שכמעט כולם היו מטופלים במשפחות רבות ילדים, יוברר לנו על שום מה היתה קהילת ביטולה אחת מהעניות ביותר. קהילת עטיפ, שמנתה 140 משפחות עם 550 נפשות בשנת 1940, היתה גם היא חלשה מאד מבחינה כלכלית. להוציא כמה סוחרים היו רוב היהודים עניים והם התקיימו על שירותים שונים, כגון: פקידים, משרתים וסבלים. (73)

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, למרות כל הקשיים הגדולים בעלי אופי כלכלי ומדיני, מצליחות קהילות ישראל בהשקעת מאמצים מרובים לא רק להחזיק מעמד אלא גם לארגן חיים חברתיים מגוונים בזכות קיומן של אגודות צדקה, תרבות והשכלה וספורט ואירגוני נשים ונוער. היהודים מעמיקים קשריהם עם העם המקדוני ולוקחים חבל פעיל בחייו הציבוריים והתרבותיים. את הדרך בכך מורים בני הדורות הצעירים שהיו נושאי הקידמה, ברעיון ובמעשה. ביחד התבלטו צעירי ביטולה וסקופיה שם חיי החברה היו מפותחים מאד.

כל היהודים היו בתוקף התקנות הקיימות חייבים להיות חברים בקהילות. מלבד הפעילות הדתית-פולחנית גיהלו הקהילות פינקסי לידות, נישואין ופטירות ודגו בכל בעונות המעמד האישי. הקהילות הגנו על הזכויות והאינטרסים של חבריהן בפני רשויות המדינה. בקהילות היו קיימים מוסדות עזרה. "חברה קדישא" דאגה לקבורת הנפטרים, "עוזר דלים" מימן רכישת התרופות והתשלום לרופאים בעד חולים חסרי אמצעים ו"מתנות לאביונים" סיפקה דברי הלבשה והנעלה לתלמידים עניים. (74) היו קיימות גם קרנות סיוע לאנשים שאין להם דואג, לחינוך תלמידים חסרי אמצעים, להכנסת כלות עניות, לגיהול הקהילה ולהחזקת בתי כנסת ובתי ספר. בביטולה היו עד למלחמת העולם השנייה קיימים כמה בתי כנסת - "קאל אראגון", "קאל די לה חברה", "קאל עוזר דלים" ו"קאל שלמה לוי". בית הכנסת "פורטוגאל" נשרף בשנת 1917 לאחר הפצצה, ואת בית הכנסת "אראגון" הרסו הפאשיסטים בשנת 1943 והפכו אותו לבית מיטבחיים לחוזרים. בבית הקברות היו קיימים שני בתי צידוק הדין. בסקופיה ובשטיפ היה קיים בית כנסת אחד בכל עיר. (75)

בביטולה היו קיימים שני בתי ספר יהודיים עם 8 כיתות ו-245 תלמידים. משנת 1895 עד שנת 1916 פעל שם גם בית ספר שהקימה חברת כל ישראל חברים. בסקופיה היו קיימים חמשה

70 מ. ברכה, מוצאו מפירוט.

71 ד"ר אלדר דה מדונסה, מוצאו מסאלוניקי.

72 המהנדס זינגר, מוצאו מוויודינה.

בתי ספר יהודיים ובהם 10 כיתות ו־342 תלמידים. גם בשטיפ היה קיים בית ספר יהודי, אבל אין לנו ידיעות על מיספר התלמידים. (76)

סניפי ההסתדרות העולמית של נשים ציוניות ויצ"ו עסקו, בין השאר, באיסוף אמצעים חומריים בדרך של קיום תערוכות־שווקים למלאכת יד, בהגרלות ובמופעים, ותמכו בצעירות עניות בלימודיהן ובהכשרתן למקצועות מפרנסים. הסתדרות זו פיתחה גם פעילות מסועפת לאמאנציפציה של האשה החל מהקניית ידיעת קרוא וכתוב ועד להזדרכה לחיי המשפחה. בשנת 1936 נערכה בביטולה מגבית נשים לסיוע ללוחמי החופש במלחמת האזרחים בספרד. מבין מיספרם הרב־לערך של אירגוני נוער תרבותיים־חינוכיים, שהקיפו נוער עובד ותלמידים של בתי הספר התיכוניים, הבולטים ביותר היו "השומר הצעיר", "תכלת לבן", "התחייה" ו"מכבי", שמצעים היה לאומי־ציוני.

"השומר הצעיר" נוסד בביטולה בשנת 1930 והקיף יותר מ־400 בני נוער עובד ולומד. הפעילות התרכזה בעיקר בחינוך, בהשכלה ובתרבות וכן בספורט ובבידור. התוכנית היתה מותאמת לגיל חברים. לעתים קרובות נשמעו הרצאות בעלות אופי מדעי־פופולארי. לסניפי "השומר הצעיר" היו ספריות עשירות ובהן מלבד ספרות יפה גם חיבורים מענפי הכלכלה המדינית והמאטריאליזם ההיסטורי והדיאלקטי. הספרים הופצו בצינוורות שונים הן בקרב בני הנוער היהודים הן בנוער המקדוני, ובפרט בין תלמידי תיכון. לחגים אורגנו מופעים תרבותיים־אומנותיים, תחרויות, מישחקי ספורט, טיולים, לעתים קרובות בשיתוף אירגונים מקדוניים אחרים. בימי קיץ אורגנו מיפעלי קיט עם בני הנוער היהודי מכל חלקי יוגוסלביה ושם שקדו גם על הרבצת רעיונות קידמה, פיתוח כישרון המעשה וטיפול הסגולות הדרושות לחיים שיתופיים.

"תכלת לבן" הוקם בביטולה בשנת 1933 והיו בו כ־300 חברים בני גילים ומקצועות שונים. הוא אידגן בני נוער, פועלים, בעלי מלאכה, זבנים, פחחים, פועלי נקיון, משרתים, מוכרי ידקות ופירות, ועוד. מחמת רמתם התרבותית של החברים כיוונה תנועה זו את פעולתה להשכלה ולחינוך, ובמיוחד להכשרה הקלאית שמטרתה היתה העלייה לארץ ישראל.

לחברי האירגונים האלה היתה השפעה חיובית על החדרת רעיונות מתקדמים לא רק בסביבתם הבלתי־אמצעית אלא בכל מקום שנמצאו, עבדו ולמדו. הנהגות האירגונים האלה היו בדי צעירים מתקדמים שהצליחו בשנת 1941, מיד לאחר הכיבוש הפאשיסטי של מקדוניה, לשלב כמעט את כל חבריהם בצורות שונות של הפעילות המחתרנית של התנועה העממית לשיחרור ובמאבק נגד הפאשיזם. הכובשים הגרמנים, הבולגרים והאיטלקים

אסרו פעולות כל האירגונים הללו ופעילות הקהילות צומצמה עד למינימום, תחת ההשגחה הישירה והעדה של קומיסרים פאשי־סטים.

קהילות ישראל במקדוניה מנו בתחילת שנת 1941: סקופיה 1181 משפחה עם 3795 נפשות, ביטולה 810 משפחות עם 3351 נפש, שטיפ 140 משפחות עם 551 נפש, קומאנובו 7 משפחות עם 13 נפשות, ג'בג'לייה 3 משפחות עם 11 נפשות, ג'לס 2 משפחות עם 8 נפשות, קריבה פאלאנקה משפחה אחת עם 5 נפשות, במקומות אחרים 6 משפחות עם 28 נפשות, ובסך הכל 2150 משפחות עם 7762 נפשות. כ־300 פועלים ומשכילים יהודים שמוצאם ממקדוניה חזרו למקומות לידתם סקופיה וביטולה לאחר הפצצת בלגראד ב־6 באפריל 1941 והכיבוש הגרמני של יוגוסלביה, עד שבתחילת הכיבוש הפאשיסטי היו במקדוניה כ־8000 יהודים. (77)

משכבשה גרמניה הנאצית באפריל 1941 את מקדוניה, התחילה מיד בשוד הרכוש היהודי ובנקיטת האמצעים האנטישמיים הנודעים. לכובש הגרמני הצטרף הכובש הבולגרי שהחיל במאי 1941 את החוקים הפאשיסטיים בכל שטח הכיבוש. היהודים, ובראשם בני הנוער, שידעו את גורל אחיהם באירופה, הכריעו מיד נגד הפאשיזם והכירו במהרה, כי רק התנגדות פעילה וליכוד כל הכוחות המתקדמים עשויים להביא לשיחרור מעול הכובשים הפאשיסטים ולשויון הזכויות של כל עמי יוגוסלביה וקבוצותיה האֶתניות. בקהילות, ובראש וראשונה בקרב הנוער, פותחה פעילות רעיונית־מדינית רבת היקף ואורגנו צורות שונות של מרי. (78) המפלגה הקומוניסטית היוגוסלבית, שהיתה הכוח המאורגן היחיד למאבק עם הכובשים הפאשיסטים והקוויזלינגים מבית, קראה בהכרזותיה ובעלוניה לכל העמים והקבוצות האֶתניות שישתלבו בחזית אנטיפאשיסטית מאוחדת ללחימה נגד הכובש ולשיחרור המולדת. (79) כרוזי המפלגה עודדו והפיחו רוח תקווה גם באוכלוסין היהודים ועל כן נתקבלו יפה בהמונים. (80)

הנוער היהודי הצטיין בפעילותו במיבצעים רבים במלחמת השיחרור בשנים 1941–1944. קהילות ביטולה, סקופיה ושטיפ תרמו תרומה חשובה ללוחמה זו. צעירים רבים נקלטו בשורות המפלגה הקומוניסטית ובברית הנוער הקומוניסטית של יוגוסלביה, או שהשתייכו לקבוצות מאורגנות של אוהדים או מועמדים ולוועדים של הסיוע העממי.

בביטולה היו יותר מ־30 חברי המפלגה הקומוניסטית, יותר מ־150 חברי ברית הנוער הקומוניסטית ו־650 פעילים יהודים שעסקו במאורגן באיסוף הסיוע העממי, כסף, טקסטיל, מיצרכי מזון ומיצרכים אחרים בשביל התנועה העממית לשיחרור, עד שכמעט לא היתה משפחה שלפחות אחד הבנים והבנות שלה לא היה פעיל במאבק המאורגן נגד הכובש. אף־על־פי שהיהודים היו נתונים במצב כלכלי ומשפטי חמור, נאספו סכומים גדולים מן התרומות, משום שהדל ביותר השתתף במגביות. מיספר רב של אנשי מחתרת ופארטיזנים הסתתרו בבתי יהודים והפצועים זכו לטיפול נאות. גם בית הדפוס להדפסת חומר מחתרת נמצא בבית יהודי. בדירות רבות נשמרו הסחורות שנאספו לקרן הסיוע העממי. הפגישות הבלתי־חוקיות של תאים מפלגתיים, קבוצות ברית הנוער וההנהגה המקומית נתכנסו לעתים קרובות אצל פעילים יהודים. מביטולה בלבד הצטרפו ליחידות המזוינות של הפארטיזנים 30 יהודים צעירים, מהם נפלו בקרבות 11. בהם היתה גם אסתריה עובדיה־מרה שהוכרזה לגיבור לאומי של יוגוסלביה. בין הנופלים היו לוחמים בולטים למען החירות והמאבק נגד הפאשיזם, כרפאל באטינו שהוצא להורג ברייה בשנת 1942 כמזכיר פוליטי לסאנג'אק, מרדכי נחמיאס־לאזו, קומיסר בטליון שנפל בקרב בשנת 1944, שלמה־מו סאדיקארי, שנפל בשנת 1944 בהיותו קומיסר בטליון תותחנים, מארסל דמאיו וראשים צבאיים ופוליטיים אחרים של יחידות צבא. (81)

בסקופיה השתלבו בני הנוער העובד והלומד עוד בתחילת 1941 בפעולות תאים מפלגתיים וקבוצות ברית הנוער הקומוניסטית. (82) על כך כותבת סלאבקה פידאנובסקה: "בולטת התפתחות התנועה העממית לשיחרור בשורות העם היהודי בסקר־פיה. מלבד העובדה שמשורות היהודים באו חברי המפלגה הקומוניסטית היוגוסלבית, מועמדי המפלגה, חברי ברית הנוער הקומוניסטית, חברי אגודות להשכלה ולחינוך, הוקמו גם אקטיבים של נשים, ומיספר רב של אוהדים. אף־על־פי שאמצעיהם היו מוגבלים תרמו לסיוע עממי לצרכי התנועה העממית לשיחרור. אם כי נמצאו תחת השגחה מתמדת מצד המשטרה הם היו תמיד מוכנים להסתיר בדירותיהם חברים אנשי מחתרת ולהעמיד דירותיהם לכינוס פגישות בלתי־חוקיות." (83) על ההשתתפות הפעילה של יהודי סקופיה במאבק לשיחרור העם ובגדודי הפארטיזנים יש כמה מיסמכים. (84)

קהילת שטיפ, אם כי קטנה, השתלבה במאבק לשיחרור העם עוד בימים הראשונים להתקוממות. אף־על־פי שקהילה זו היתה ענייה מאד, היא הושיטה סיוע חומרי גדול־לערך לתנועה העממית לשיחרור. בשנת 1942 היו כ־20 צעירים יהודים משטיפ במפלגה

הקומוניסטית ובברית הנוער הקומוניסטית. וכמה מהם הצטרפו ליחידות הפארטיזנים הראשונות. (85)

בגלל הפעילות בתנועה העממית לשיחרור גורו השלטונות הפאשיסטיים על יהודים¹⁴ אחדים ממקדוניה דין מוות ועונשים שונים של מאסר עם עבודת פרך וכמה מהם נעצרו במחנות בבולגריה. השלטונות הפאשיסטיים של בולגריה הלכו בעקבות יתר המישטרים הפאשיסטיים באירופה בתחיקה ובתעמולה האנטי-יהודית. (87) במרוצת שנת 1942 בלבד הובאו והותלו יותר מחמישים חזקים, תקנות וצווים נגד היהודים. (88) המיספר הרב ביותר עסק בחיסול הפעילות הכלכלית, במיסים, בהפקעת אדמות היהודים, בהגבלת תנועתם בערים, באיסור הביקור בבתי קפה ובשאר מקומות ציבוריים, ובכללם מוסדות לסוגיהם, בסימון מיוחד של בתים וחנויות, וכל היהודים הוכרחו לשאת את מגן דויד על חזם. חוסלו כל האירגונים וגם הקהילות עצמן.

כל התעמולה כוונה להפצת שנאת ישראל, אך היא לא זכתה להד בהמוני העם. הכובש הבולגרי לא הצליח לבודד את בני העם היהודי במקדוניה, להיפר, הם השתתפו בכל הגופים המנהיגים, בכל האורגנים של שלטון העם, בגדודי הפארטיזנים וביחידות הצבא העממי לשיחרור. דין זה חל גם על בני עמים אחרים במקדוניה. (89)

בשנת 1943 כאשר הטרור הפאשיסטי על עמי אירופה הכבושה גבר והלך, אחזו שלטונות הכיבוש הבולגריים באמצעים חריפים ובפעולות אכזריות נגד כל הכוחות הפטריוטיים, ובפרט נגד יחידות הפארטיזנים, בהורגם ובעוצרם את הלוחמים. הדיפות והעינויים של האוכלוסין היו מעשה יומיום של המשטרה והצבא. מפני הטרור והחורף העז בתחילת 1943 נסוגו יחידות הפארטיזנים ומצאו מיקלט בחבלים אחרים של מקדוניה ויוון. פעילות התנועה העממית לשיחרור בעורף היתה בהכרח מוגבלת והתנהלה בתנאי מחתרת קשים. (90) במצב זה היו האפשרויות להצטרפות הנוער היהודי לגדודי הפארטיזנים מצומצמות לגמרי, משום שהיהודים היו נתונים תחת השגחה מיוחדת מצד המשטרה. (91) ניתוק הקשרים מן הכפרים ואובדן דירות מחתרתיות מחמת מעצרים ו"פריצות" (הלשונות-בגידות) התמירו את המצב הכללי עוד יותר. (92) ברגעים טראגיים אלה בשביל היהודים התליטה ההנהגה המקומית של התנועה העממית לשיחרור בביטולה, כי כל מי שמוכשר לשאת נשק ימצא מיקלט באשר ימצא עד שיחדשו הקשרים עם יחידות הפארטיזנים. להצלה מאורגנת של יהודים מן השילוחים שוב לא היתה שום אפשרות. מיספר מועט של משפחות מסקופיה ומבני טולה הצליח להינצל בהימלטן לאלבניה שהיתה נתונה בכיבוש איטלקי. כשלושים צעירים וצעירות מביטולה הצליחו-ערב הגי-

רוש ההמוני של היהודים במארס 1943 - להגיע דרך יוון לגדוד פארטיזנים. גם מסקופיה הגיעו כמה צעירים ליתירות הפארטיזנים. כמה קבוצות נוער שהיו מוכנות להצטרפות לפארטיזנים לא הצליחו להינצל, משום שלא מצאו מקום מיקלט עד להקמת קשר עם גדודי הפארטיזנים.

ממשלת היטלר וממשלת בולגריה הפאשיסטית הכינו בכל החשאיות גירוש היהודים מבולגריה והשטחים היוגוסלביים והיו נזיים שהיו ככיבוש בולגרי. ההתכתבות בין לשכתו של אייכמן עם השגרירות בסופיה מראה, כי האס-אס-האופטמאן ט. דאנקר מונה ליועץ בשאלות היהודים ועוזר לנספח המשטרתי בסופיה. היו לו ידיים חופשיות במשא-ומתן עם ממשלת בולגריה בדבר מה שכונה פתרון השאלה היהודית. (93) על תפקידם ופעולתם של דאנקר ובלב, קומיסר לשאלת היהודים, אנו למדים מן הדו"ח ששלח בקרלה, השגריר הגרמני בסופיה, למינהל ראשי לבטחון הרייך על שילוח 4221 יהודי תראקיה באניה מלום, דרך וינה, וכן 7122 יהודים ממחנה הריכוז בסקופיה. זה היה החלק הראשון מ-20,000 היהודים שאמדו לגרשם. (94) ממשלת בולגריה הגשימה את החוזה עם הגרמנים על גירוש היהודים בשלמותו בשטחים הכבושים.

ביום 11 במארס 1943 הובאו יותר מ-7000 יהודי מקדוניה לבניין בית החרושת לטבק בסקופיה ומשם שולחו למחנה טרב-לינקה בפולין הנודע לשימצה. שם נחקו בתאי הגאזים. (95) בעקבות המאורעות הטראגיים האלה הוציאו האירגונים המקדוניים של המפלגה הקומוניסטית בביטולה ובשטיפ עלונים. בעלון של הסניף בביטולה נאמר: "יהודי מקדוניה במחנות ריכוז ... האנטישמיות ורדיפת היהודים הן חלק בלתי-נפרד בכל שלטון דיאקציוני, אנטי-עממי. אך בו בזמן הן מבשרות אובדן קרוב ובלתי-נמנע של שלטון או מדינה דיאקציוניים... מאות בשנים היים מקדונים ויהודים ביחד, בית ליד בית, בית עסק ליד בית עסק, מאות בשנים מתחלפים משעבדי מקדוניה, אלה הולכים, אלה באים. מצבם של העם המקדוני והיהודי אינו משתנה, הוא מצב של עבדות ... ברגעים הקשים ביותר לעם המקדוני היו היהודים. איתנו. לוחמים רבים בימי מרד אילינדן מצאו מיקלט בבתי היהודים, יהודים רבים הגישו למרד סיוע חומרי, יהודים רבים היו לוחמים פעילים למען חירות מקדוניה." (96) גם סניפים אחרים הוציאו עלונים דומים לזה. (97)

95 על התרחשויות אלו מצויים מיסמכים רבים בארכיוני סקופיה, ביטולה, שטיפ, במוזיאון היהודי ההיסטורי בבלגראד ובאר-כיונים בארצות אחרות.

היהודים שהיו אלפיים שנה ויותר במקדוניה ותרמו ביחד עם העם המקדוני ועם קבוצות אֶתניות אחרות לפיתוחה הכלכלי והתרבותי, נעלמו בסופה הטראגית של מלחמת העולם השנייה, אך הם הניחו בכל תחומי החיים עקבות עמוקים שאין למוחקם. לאחר השיחרור, ברפובליקה הסוציאליסטית מקדוניה, בתוך הרפובליקה הסוציאליסטית הפרדטיבית יוגוסלביה, זכו בפעם הראשונה לא רק העם המקדוני אלא גם כל יתר העמים והקבוצות האֶתניות במלוא הזכויות הלאומיות. אך קטן מיספרם של יהודי מקדוניה שזכו ליום השיחרור והשוויון. כיום אין בביטולה אף לא יהודי אחד, בשטיפ רק אחד, ובסקופיה מבין 85 חברי הקהילה רק 20 הם ותיקי סקופיה וביטולה. בסקופיה, בירת מקדוניה, קיימת קהילה עם בית משלה, והיא חברה באיגוד הקהילות ביוגוסלביה. כ־200 יהודי מקדוניה שהצליחו להתחמק מן הגירוש חיים בערים אחרות של יוגוסלביה ובארצות אחרות.

יהודי מקדוניה המעטים שנותרו בחיים והם עדים בלתי־אמצעיים למורשת התרבותית העשירה של קהילת ישראל עתיקה זו, ראו עצמם מחוייבים להציל מנשייה לפחות ניצוצות אחדים מן העושר הזה. זו חובה כלפי אלפי קורבנות עמם. על כן מתפרסמים הפתגמים והסיפורים האלה בלשון היהודית־ספרדית, ז'ודאָו־אָספאנול, לשוגם המסורתי של יהודי מקדוניה.

קווים אופייניים של הלשון היהודית-ספרדית בדיבורם, פתגמיהם וסיפוריהם של היהודים הספרדים בביטולה ובסקופיה.*

בהשתקעם בחצי-האי הבלקני הביאו יהודי ספרד ופורטוגאל את לשונה ותחבונה של "המולדת הישנה". הם הוסיפו להשתמש בלשון זו ולהדפיס בה ספרים, דבר שתרם בלי ספק לכך שאימצו אותה גם קהילות ישראל שהיו מצויות במקומות אלה עוד לפני כן. דון יהודה גדליה מפורטוגאל הקים בשנת 1515 בסאלוניקי את בית הדפוס הראשון. לכך נודעת חשיבות תרבותית יתירה ליהודי הבלקן. סאלוניקי געשית מרכז ספרדי תרבותי לתחום הנרחב יותר. שם יוצאים לאור ספרים בעלי תוכן דתי, אבל גם מחקרים מדעיים וחיבורים חילוניים אחרים. באיסטאנובול נדפס בשנת 1547 תרגום של חמשה חומשי התורה, בפרארה בשנת 1553 תרגום של כל התנ"ך ובשנת 1564 ספרו של משה אלמחלינו "דג'ימנטו דה לה וידה". (99) חיבורים אלה ואחרים שיצאו לאור בלשון היהודים הספרדים נודעה להם חשיבות יוצאת מן הכלל להתקדבותן הרוחנית של קהילות ישראל המפוזרות ולהאחדת הלשון היהודית-ספרדית. כעבור זמן, במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, חשובה הופעתם של כתבי עת בלשון זו התורמים להמשך הפצתה וקיומה של לשון היהודים הספרדים. בחיי יומיום דיברו היהודים הספרדים בניבי החבלים בחצי-האי הפירינאיי שמהם באו. ברם תודות לספרים שנדפסו בניג הקאסטי-

* בלשון היהודית-ספרדית השתמשו יהודים ספרדים גם ביתר ערי מקדוניה. ברם, דיבורם של יהודי שטיפ וכן של אלה שהשתקעו בשאר יישובי מקדוניה לא עובד, מחוסר חומר מקורי. כמה השוואות עם גירסאות אחרות של הלשון היהודית-ספרדית געשו על סמך חיבורים לשונאיים שפורסמו. המקדונים קראו ללשונם של היהודים "לשון יהודית" ומעולם לא "לשון ספרדית", ויהודי מקדוניה לא קראו ללשונם לא "לאדינו" ולא "וידאוי-ספאניול", אלא "favlar in dandezmu" (לדבר יהודית).

ליאני השתלט והלך בהדרגה הדיבור הקאסטייליאני, ובמגע הדדי מתמיד בין הקהילות מתמעטים והולכים ההבדלים בדיבור. בדיר בורם של יהודי ביטולה נשתמרו הקווים האופייניים העתיקים של המבטא ומורגשת בו השפעה ברורה של פורטוגאל ואראגון.

מחמת ניתוק הקשרים מספרד לא יכלו היהודים הספרדים לעקוב אחרי התפתחות הלשון הספרדית ועל כן לא חלה התפתחות מקבילה בלשונם היהודית-ספרדית. החיים בסביבה החדשה, המגע עם עמים אחרים על לשונותיהם, התקדמות המדע והתרבות-הולידו השפעות חדשות. הספרדים מאמצים בדיבורם מונחים חדשים מפי הסביבה והתקופה. מבין הלשונות נודעת מבחינה זו ההשפעה הגדולה ביותר לתורפית ולעברית, קטנה יותר לאיטלקית ולצרפתית ונתקלים גם במיספר מסויים של מלים שמוצאן יווני או סלאבי.

חלק מהמלים השאולות הללו נבלע במילון הדיבור היהודי-ספרדי מאחר שהמלים המאומצות קיבלו הטעמה ושאר היסודות של הלשון הספרדית. מיספר מסויים של מלים זרות הותרו לבוא בקהל והשימוש בהן היה תלוי ברצון המדברים ובידיעת הלשון היהודית-ספרדית שלהם. יהודים ספרדים רבים, בייחוד בתקופה החדשה, אימצו לחלוטין את לשון הארץ שהשתקעו בה.

יהודי מקדוניה דיברו חמש מאות שנים בלשון היהודית-ספרדית. לדאבון הלב, עם ההשמדה ההמונית של היהודים במלחמת העולם השנייה, נעלמה איתם גם הלשון כמעט לגמרי. המידע שבכתב על הלשון היהודית-ספרדית במקדוניה דל ביותר. ידיעות מפורטות-לערך על דיבורם של יהודי ביטולה הניח מ. לוריא (100), ועל דיבורם של יהודי בלקן כתבה ס. מ. קרוס (101).

הלשון היהודית-ספרדית המדוברת במקדוניה נחשבת לשמורה היטב. דין זה חל במיוחד על דיבורם של יהודי ביטולה שבו יש מיספר מלים וצורות דיבור שאינו ידוע אלא מן הטקסטים הקדם-קלאסיים של הספרות הספרדית בלבד. לדוגמא, קיום הצורות העתיקות יותר של היגוי העיצור *ʃ*: (Bit.) *azer*, (Sol.) *fazer*, או קיום העיצורים *ʃ* ו-*ʃ* שאינם קיימים בספרדית בת ימינו: (šp.) *ojo*, (Bit.) *ožu*; (šp.) *kojo*, (Bit.) *košu*

גם בביטולה וגם בסקופיה דיברו בחיי יומיום בניבים המקורי מיים של הלשון היהודית-ספרדית, אבל במופעים פומביים ובתק-שורת בכתב השתמשו בדיבור של סאלוניקי שנחשב מפותח יותר ולשון ספרותית.

בשלהי המאה ה-19 ובעשורים הראשונים של המאה ה-20 הושפעו יהודי ביטולה וסקופיה במידה ניכרת מן הלשון הצרפתית. בביטולה הקימה חברת כל ישראל חברים בשנת 1895 בית ספר ששפת ההוראה בו היתה צרפתית; בית הספר פעל עד שנת

1916. (102) עד מלחמת העולם השנייה התקיימו בביטולה ובס' קופיה גם בתי ספר צרפתיים של מייסדים אחרים ובהם למדו תלמידים יהודים רבים. כמעט שלא היה איש משכיל שלא ידע צרפתית. השפעת הצרפתית הורגשה גם בלשונם ובסיגנונם של עיתוננים וכתבי עת שיצאו לאור בלשון היהודית-ספרדית והיו מקובלים על היהודים הספרדים. (103) בדרך זו הוסיפו ההשכלה והעיתונות להשפיע על לשון דיבורם של היהודים הספרדים. (104) בחומר הפולקלורי שבאסופה הזאת, ובמיוחד בסיפורים, יש מלים ממוצא צרפתי שונכסו לדיבור היהודי-ספרדי, אך יש גם מלים שנוספו בידי אלה שחזרו וסיפרו את הסיפורים והם נרשמו כפי שהושמעו.

בהשוואת החומר הפולקלורי מביטולה עם החומר מסקופיה נקבעו הבדלים בלשון שנוצרו בעקבות התפתחות שונה בשימוש בכמה תנועות ועיצורים. לדעתנו, מן העניין להביא כמה מן ההבדלים האלה.

התנועות

1 תנועה a סופית בלתי מוטעמת בלשון הרומית אינה נוטה לשינוי בלשון היהודית-ספרדית בסקופיה. לעומת זאת עברה בביטולה תנועה a סופית בלתי-מוטעמת ל־e אפילו במיספר ניכר של מלים ממוצא זר (לא-ספרדי):

Kandilika di la plasa, iskurina di su kaza (Sk.).

Ķen alme tyeni alme kreyi (Bit.).

2 תנועה a סופית מוטעמת במלים ממוצא לא-ספרדי מתקיימת בדיבור גם בסקופיה וגם בביטולה, למשל במלים ממוצא עברי: agadá, aftahá, aftará, alilá, avdalá, bemá, berahá, biritmilá, geulá, hayá, iftirá, kapará, masá, mizuzá, neuvá, parnasá, perasá, teilá, tefila (tifila-Bit.) tešuvá, tivilá,*

וכו' או במלים ממוצא תורכי: nalčá, belá, mašá :maná יווני

Arove parás, beze mizuzás (Bit.).

Ken tyeni arká, no li kayi la yaká (Sk.).

* באותיות מרובעות: הגדה, הבטחה, הפטרה, עלילה, הבדלה, בהמה, ברכה, ברית-מילה, גאולה, חיה, איפטירה (הפטרה), אבל הפירוש: איום וקללה, משום שהפטרה קוראים לאחר מקרה מוות), כפרה, מצה, מזוזה, נאובה=נבואה (הפירוש): ידיעה "מן השמיים", "שכל", פרנסה, פרשה, תהילה, תפילה, תשובה, טבילה.

3 בכמה מלים שבהן עיצור d סופי אינו נשמע בדיבור עד שבסוף המלה נשארת תנועה a מוטעמת, היא מתקיימת בדיבור גם בסקופיה וגם בביטולה, למשל:

alhá(d), amistá(d), bundá(d), buvidá(d), humanidá(d), maldá(d), meatá(d), niǵridá(d), nuvidá(d), piyadá(d), sulidá(d):

Ķen favle la vardá pyedri l'amistá(d) (Bit.).

La muča amistá trayi inimistidá(d) (Sk.).

4 בדיבור בסקופיה מתקיימת התנועה a בסוף כמה מלים שבהן נשמע בספרדית e, למשל: dota, landra. lendra (Sk.); landre, lendre. (šp.)

5 במיספר מועט של מלים מתקיימת בדיבור בביטולה תנועה a סופית בלתי־מוטעמת:

fina, fista, kada, para.

6 תנועה a בלתי־מוטעמת בסוף מלים ממוצא לא־ספרדי נהפכה בביטולה ל־e ואילו בסקופיה נשארה בלא שינוי: furče, pite, valute, vladike (Bit.); furča, pita, valuta, vladika (Sk.).

7 בביטולה ובסקופיה תנועה e מוטעמת בקבוצת er אינה משתנה. ק. ברוך קבע בבוסניה נטייה להפוך er זה ל־ar, למשל: piarna, tiarna, paru, fuarsa (105).

שינוי זה לא נרשם בביטולה אלא במלה vardá בלבד:

Favlar vardá, pirder l'amistá (Bit.).

In kađa burla ay viđrá (Sk.).

8 תנועה o סופית בלתי־מוטעמת עוברת בביטולה בדרך כלל ל־u ובכך שונה דיבורם שינוי מהותי מכמה ניבים אחרים. (105), (106), (107), (108) בסקופיה יש אי־בתון כלשהו בגלל השפעת ההיגוי הסאלוניקאי ששמר על תנועה o סופית בלתי־מוטעמת. חיקוי הדיבור הסאלוניקאי היה נפוץ במיוחד בין המשכילים. על סמך החומר הפולקלורי שנאסף בסקופיה אפשר לקבוע, כי תנועה o בלתי־מוטעמת בסוף המלים עברה ל־u:

ĝreĝu, peru, piđasu, ufisyu (Sk.).

Mirkó lođu kun seđa inbulviđu (Sk.).

9 בסקופיה וכן בביטולה מופיעה בכמה מלים תנועה o מוטעמת כ־u, למשל: kurtu:

Kaveyu longu, miyoyu kurtu (Sk., Bit.)

10 המלה sordo (šp.) היגויה בביטולה surdu ובסקופיה sođru. המלים surdu ו־kurtu בביטולה הן שרידי הלשון הפורטוגאלית.

Il mas sođru es ki nó skuča (Sk.).

דיפטונגים

- 11 בכמה מלים מתקיים בביטולה הדיפטונג ei (ey ביהודית-ספרדית) בלי שינוי ואילו בסקופיה הוא עובר ל־e:
 azeyti, peyni, pleytu, reyne (Bit.).
 azeti, peni, pletu, rena (Sk.).
 Mi nwera biën mi ġiza, ġway di l' azeti i la farina (Sk.).
- 12 במלים אחדות עובר הדיפטונג e־ ל־e בביטולה ובסקופיה:
 seš, trente (Bit.); seš, trenta (Sk.).
- 13 הדיפטונג ei עובר ל־ii גם בביטולה וגם בסקופיה, אך בביטולה בא ב־ii העיצור y, למשל: riir (Sk.); riyir (Bit.).
- 14 הדיפטונג ei עבר ל־i במלה .šišentus (Bit., Sk.).
- 15 הדיפטונג ie (ye ביהודית-ספרדית) נתקיים בדרך כלל גם בביטולה וגם בסקופיה, למשל:
 avyertu, dyenti, invyernu, myerkulis, vyernis (Bit., Sk.).
- 16 במלים אחדות עבר הדיפטונג ie ל־e בביטולה ובסקופיה, למשל:
 apretu, ġreġu, sensye (Bit.); sensya (Sk.).
- 17 הדיפטונג ie עבר ל־i במלה rizin (Bit., Sk.).
- 18 יש דוגמאות למעבר התנועה e לדיפטונג ie (ye ביהודית-ספרדית), למשל:
 diyentru (Bit.), adyentru (Sk.).
- 19 הדיפטונג ue (we ביהודית-ספרדית) גשומר הן בביטולה הן בסקופיה, למשל:
 kwentu, kwermu, kweru, kweyu, mwele (Bit.); mwela (Sk.), mwertu.
- ק. ברוך מביא דוגמאות למעבר דיפטונג ue ל־ua בבוסניה, למשל:
 fuarsa, kuarnu, muartu (Bos.).
- 20 בכמה מקרים עובר הדיפטונג ue ל־o, למשל: longu, postu (Bit., Sk.). את המלה (šp.)puerro הגו בביטולה poro. ככל הנראה, זו שארית ההשפעה הפורטגאלית (porro-port.) בעוד בסקופיה השתמשו במלה prasa.
- 21 הדיפטונג ue עובר ל־u, למשל:
 durmu, džuzġu, inbunore (Bit), inbunora (Sk.).
- 22 הדיפטונג ue עובר ל־e, למשל: preve (Bit.), pieva (Sk.).

עיצורים

- 23 העיצור d תמיד אוקלויב בביטולה, למשל:
 adurmiser, inġurdar, kada, padri, yida (Bit.).
 בסקופיה, כאשר העיצור d נמצא בין שתי תנועות או בין תנועה והעיצור g, העיצור d הוא פריקאטיב, למשל:

adurmiser, inġudrar, kađa, padre, yiđa (Sk.).

Ķen si kaze kun munede, solu la muđer li kede (Bit.).

Ken poku kapital tyeni, prestu lu pieđri (Sk.).

24 גם בסקופיה נשאר d אוקלזיב בין שתי תנועות במלים מורכבות עם קידומת, למשל: (Sk.) adulsar.

25 ק. ברוך רשם, כי בדיבורם של היהודים הספרדים בבוטניה ה-d הוא אוקלזיב בין התנועות ואחרי העיצורים r, l, n (109). גם מ. סאלה מזכיר, כי בדיבור היהודים הספרדים בבוקארשט העיצור d בין התנועות תמיד אוקלזיב. (110)

26 העיצור d בסוף המלה אינו נשמע לא בביטולה ולא בסקופיה, למשל:

alhá(d), bundá(d), buvidá(d), diričidá(d), kavó(d), maldá(d), meatá(d), niġridá(d), paré(d), salú(d), sivdá(d), unestidá(d), yidá(d).

את המלה (šp.)verdad הוגים בביטולה vardá ובסקופיה vedrá, viđrá.

27 העיצור f הרומי בתחילת המלה נתקיים גם בלשון הספרדית עד המאה ה-15, ואחר כך עבר בדרך כלל ל-h aspiratum. 111 בדיבורם של יהודי ביטולה וסקופיה נשמר f התחלתי, למשל:

falde (Bit.), falda (Sk.), falaġar, fambri, farine (Bit.), farina (Sk.), fartu, fastyar, fave (Bit.), fava (Sk.), favlar, fayar, fazer, fiġadu, fiġadu (Sk.), fiġu, filvanar, fiñir, firir, fista, fita, fyel, fyeru, fižu, fondu, forke (Bit.), forka (Sk.), fože (Bit.), foža (Sk.), fumu, furmiġa (Bit.), furmiġa (Sk.).

28 גם במלים מורכבות עם קידומת נשמר העיצור f הן בביטולה הן בסקופיה, למשל: afartar, afinkar, disfazer, infilar, infurnar. 29 לפני הדיפטונג ue עובר העיצור h ל-f בסקופיה ואילו בביטולה נשאר בלא שיווי, למשל:

afwera, fweġu, fwenti, fwerse, fwey, sfweġre, sfweku, sfweñu (Bit.), ahwera, hweġu, hwenti, hwey, shweġra, shweku, shweñu (Sk.).

Va i vyeni il kantariku a la fwenti a la fin s'arompi (Bit.).

Hwey pur lana, turnó triskilađu (Sk.).

30 ק. ברוך מדגיש, כי העיצור f נשמר גם בדיבורם של ספרדי בוטניה, אך אבד שם לחלוטין במלים: ermozu, avlar, asta, (לפעמים fista). לפני הדיפטונג ue יש חוסר בטחון, לפעמים נשאר f, לפעמים h, למשל: fue-hue, fuarti-huarti (112).

מ. סאלה מדגיש, כי f נעלם בדיבור ספרדי בוקארשט בכמה מלים, למשל: ambri, azer, avlar, ermozu, fieru, fiel, fista (113).

31 אנו נתקלים בכמה דרכי היגוי של המלה הספרדית hermozo
בביטולה: ermozu, firmozu, frmozu, irmozu, rmozu; בסקופיה: .rmozu

Di la firmuzure no si unte i si komi (Bit.).

32 העיצור k בראש המלה לפני e או i נעשה פֶאלאטאל בביטולה
בלבד, למשל:

ken, keše, kezu, kidar, kimar, kindzi, kirer, kitar, kišade,
kivrar.

Ken kerī muču, pyerdi i lu poku (Bit.).

Ken s'aharva kun sus manus, ki no yori (Sk.).

33 בביטולה שימשה לפנים הצורה čen במקום ken, אך נתקיימה
רק הצורה ken. בסקופיה בשימוש הצורה ken בלבד. י: סובאק
רשם, כי בבוסניה היו בשימוש הצורות čero, čeris, čeri. מ.
סאלה אומר, כי בבוקארשט מבטאים לפעמים ken, ker. בפרי-
שטינה הגו čen.

34 לעיצור g שני היגויים בדיבור בביטולה ובסקופיה: אוקלחויב
ולארי-

lingwe, longu, ningunu, pinge (Bit.), pinga (Sk.), sigaretu,
ulenge (Bit.), ulenga (Sk.)

ופריקאטיב גוטוראלי-

ĝaron, ĝayu, ĝere (Bit.), ĝera (Sk.), inĝurdar (Bit.), inĝudrar
(Sk.).

35 בביטולה יש חוסר בטחון בהיגוי העיצורים g ו-ĝ במלים:
dugunuyar—duĝuniyar; gway—ĝway; ingwayar—inĝwayar,
lingwe—linĝwe.

Ariĝimi tres ki dos no keru (Bit.).

Kwandu la vyeža si kerī aliĝrar, s'akođra di kazar (Sk.).

36 קבוצת העיצורים rd מתקיימת בביטולה, למשל:
akurdar, inĝurdar, murder, pirder, surdu, syerde, tardi, vardá.
בסקופיה עובר ל-dr:

akuđrar, inĝuđrar, muđrer, piđrer, sođru, syeđra, tađri, veđrá,
viđrá.

Kurdiriku es, ya si va asar (Bit.).

Bien ĝwađrađu mal boškađu (Sk.).

37 העיצור c מתקיים בביטולה בלבד, וזה אחרי העיצור l, למשל:
alcar, bolce, falcu, dulci, kalce, melce, pulcu,
וכן בכמה מלים זרות: pitulice, babanace, civilizar, civil,
שמות: Bencion, Cion.

Favle la boke, yeve la bolce (Bit.).

Ni para in bolsa ni dulsura in boka (Sk.).

38 העיצור dz מתקיים במלים אחדות בביטולה בלבד: dodzi, dudzeye, intidzar, katordzi, kindzi, mandziye, ondzi, podzu, tedzu, tredzi.

בסקופיה מבטאים מלים אלה בצורות שונות, למשל: dodži, dunzema, intidžar, katorzi, kinzi, manziya, onzi, podžu, tedžu, tredži.

מלים ממוצא לא־ספרדי מתבטאות בביטולה: dzabit, dzahú, dzingnu, dzuná, dzungrane, hadzir, mamdzer, pindzele, tridzis.

ולעומת זאת בסקופיה: zabit, zahú, zinganu, zuná, hazir, mamzer, pinzela.

המלים dzungrane, tridzis לא היו בשימוש בסקופיה. La kaze es podzu sin fondu (Bit.). Al podžu ki bevis no skupas (Sk.).

אלה היסודות החשובים ביותר בהיגוי התנועות והעיצורים האופייניים לדיבור היהודי־ספרדי בביטולה ובסקופיה. (115) 39 כמה מלים ממוצא לא־ספרדי (עברי, תורכי וכו') שאומצו בלשון היהודית־ספרדית של יהודי מקדוניה, נשתנו בהיגויין ובמשמעותן. יש להביא בחשבון, כי מלים אלו נרשמו כאן בצורה ובמשמעות שקיבלו בפי שרדי יהודי ביטולה וסקופיה שהשיייו אותן.

מחוסר ספרות רבת היקף, סיפורית ואחרת, בלשון האם של היהודים הספרדים מתפתחות ומתקיימות כל צורות היצירה העממית במסורת שבעל פה. בקרב היהודים הספרדים נפוצים ביותר הרומנסים, הפתגמים, הסיפורים, קינות וחידות, שהיו בשימוש בדיבור יומיומי, בכל הזדמנויות, במסיבות וחגיגות משפחתיות וחברתיות.

הפתגמים שנוצרו בספרד והובאו משם ונשתמרו מאות בשנים תודות למסורת שבעל פה מעורדים גם כיום עניין לא רק בקהילות ישראל אלא גם בציבור המדעי והתרבותי הנרחב של בלשנים, אֶתנולוגים, סוציולוגים, פסיכולוגים, לשונאים ובעלי מקצועות אחרים.

האסופה הזאת של פתגמים שנרשמה בביטולה ובסקופיה יש לה כל הקווים האופייניים של האסופות שנתפרסמו עד עכשיו. (116) למקרא הפתגמים בניב הביטולי והסקופי אי־אפשר שלא לראות ולחוש כמה הם עדיין מקור אקטואלי וחי של נסיון, התבוננות הדעות שנשתמרו בצורה תמציתית ביותר.

חוכמת העם והשקפת עולמו בוטאו בפתגמים בצורה חסכונית ביותר, לעתים מרוכזות במלים ספורות. הקיצור וערבות נעימתו של הביטוי מקלים על זכירה קלה ומתמדת. יש פתגמים שלא

נשתנו במשך דורות. פתגמים אחרים הורחבו בשימוש קבוע בדיבור הרגיל והותאמו לתנאים וצרכים חדשים. אחדים מקבלים משמעות חדשה בהתאימם עצמם לצרכים מתחדשים, אחרים מופיעים בגירסאות שונות. אף-על-פי שהפתגמים משמשים בדיבור ספוגי טאני, לשונם נקייה יותר ובה פחות הריגים מן התקן מאשר בדיבור היומיומי של היהודים הספרדים. על כן הם בסיס מעולה ותומר רצוי למחקר הלשון היהודית-ספרדית.

באסופה זו של אלף פתגמים מביטולה ומסקופיה הונהג הסיווג לפי הנושאים, ובכל קבוצה באים הפתגמים לפי סדר אל"ף-בי"ת. לסיווג כזה חסרונות, אבל הוא מאפשר להראות בהבלטת יתר את תחומי החיים העיקריים שבהם עוסקים הפתגמים. התלוקה לפי הקבוצות מקיפה את הנושאים כדלהלן: חריצות, ידידות, ענינות, טוב לב, רשעות, לעג, אירוניה, התאפקות, שמירת סוד, גילוי סוד, אנוכיות, הגזמה, נסיון, תיקווה, מישאלות לב, כבוד, משפחה, בית, נישואין, אשה, יופי, כוח, התפארות, צדק, אי-צדק, עצלות, צביעות, בזבזנות, חסכוניות, קמצנות, תחבולות, עקשנות, מצפון, ניסים, שקר, סבלנות, גורל, ענווה, חוסר כנות, מסחר, התקדמות, משוא פנים, זהירות, עושר, דלות, קנאה, חוכמה, דת.

לצד כללי המוסר ונסיון החיים מדגישים הפתגמים בבירור את היחס אל העבודה כתנאי לקיומו של אדם. הפתגמים דנים ביחסם של כל סוגי האוכלוסין אל העבודה: צעירים, זקנים, גברים ונשים. בחיוניות רבה מובלטות כל התוצאות של בטלה, שימוש לרעה בעבודת הזולת, עוני, תאוה, בזבזנות, ועוד. העצלנים נתונים לעתים קרובות ללעג והחרוצים זוכים לשבחים. פתגמים רבים מצטיינים בהומור ובסאטירה ושימשו גם לבידור בחברה. בשיחה בין הודים וילדיהם, בין בעל ואשתו, בין ידידים ושכנים, היו משתמשים בשפע בפתגמים בכל הזדמנות. גם סיפורי עם ואגדותיו משופעים בפתגמים בעלי משמעות חינוכית.

באסופה זו גם שמונה עשר סיפורים. הם לבדם, מרבים יותר שנרשמו בזמנו, נותרו לאחר רעידת האדמה החמורה בסקופיה בשנת 1963. אומנם זה מיספר לא רב, אך נודע להם ערך, משום שכל סיפור נמנה עם סוג אחר. בהמשך יוברר רוחב הבעיות שהסיפורים דנים בהן, המיבנה הפנימי שלהם, העלילה ומוסר ההשכל. אכן, סיפור עם שלא נעדר מעולם מחיי היהודים הספרדים, ובמיוחד בחוג המשפחה, בשעות מנותה ובחגים, הוא צורת יצירה עממית שוות ערך לפתגם. הסיפורים כפתגמים הם תוצר המסורת שבעל פה ומבטאים את בעיות החיים של החברה האנושית. הם מלאי אופטימיות ואמונה באדם ומקיפים צדדים חיוביים ושליליים רבים מחיי יומיום: הסיפורים הם צורה נוחה להצגה ספונטאנית של הליקויים ביחסים בין בני אדם, בלא לעורר

אי־רצון או להעליב מישהו. במיבנה שלהם המצטיין בדרישה הם מעוררים התעניינות המאזינים. לסיפורים רבים תוכן מבדה. במספר היה תלוי מה הרושם שיעשה הסיפור על המאזינים. היו אִמנים עממיים במלוא המובן שידעו לבנות מן הסיפור יצירה אמנותית מושלמת. בעיקרם היו אלה קשישים וקשישות שפרשו מן הפעיי־לות הכלכלית ומן העבודה במשק בית והיה להם יותר פנאי למסור לנכדיהם את חוכמת אבותיהם. יש סיפורים שהילדים המחיוז אותם בשעת מישחקיהם. (117)

הסיפורים דנים בבעיות משפחתיות וחברתיות רבות: היחסים בין בעל ואשתו (118), בין אחים (119), אחיות, שכנים, משרתים ומעבדיהם, שליטים ועמם (120), עניים ועשירים. תכונות אנושיות רבות מעובדות בגירסאות שונות, כגון: חריפות השכל (121), חוכמה (122), מסירות, נדיבות, ידידות, צדק, יחס לעבודה (123), עצלות, כפיית טובה, חוסר הגינות (124), טיפשות (125), דלות וגזלנות (126).

סיפורים רבים מוקדשים לדמות הבדייה, טובת לב וישרה ושמה ג'וחא. הוא מבין הכל באופן מילולי ומסתבך במצבים מצחיקים ובלתי־נוחים (127). בכמה סיפורים גובר ג'וחא לבסוף על כל מי שמבקש לרמותו ולשימו ללעג. סיפורים אלה ספוגים הומור וחריפות־שכל והרבו לספרם יותר מכל האחרים. בהיותו מקובל על הכל נכנס ג'וחא גם לפתגמים רבים (128). סיפורים רבים היו קשורים בשלמה המלך החכם מכל אדם ובכשרונו ובהוכמתו לפתור מצבים מסובכים ביחסי אנוש (129). היו גם סיפורים בעלי אופי חינוכי שהיו מכוונים לתינוקות שלפני גיל בית הספר. מטרתם היתה ללמדם מירב מושגים ומלים. סיפורים אלה חשובים, בין השאר, בגלל אוצר המלים העשיר המעניין את הלשונאי (130). סיפורים עם חיות ו'משלי שועלים' היו גם הם נפוצים בקרב היהודים הספרדים. קשה לקבוע באיזו מידה הם שאולים או מקוריים, משום שלא נרשמו ולא נחקרו במיוחד. סיפורים כאלה

117 מישחקי הילדים הספרדים, אף־על־פי שהושפעו מהסביבה שבה חיו, קיימו גם קווים מיוחדים משלהם שעליהם אין כל דישום, למשל המישחקים בימי החגים: לאס פרוטאס (ט"ו בשבט), פורים וחנוכה.

118 בסיפורים, לעתים קרובות יותר האשה היא הרעה, הבזבזנית, הבלתי־צנועה, הרשלנית, הבוגדנית או העצלנית. באסופה זו הסיפורים מס' 6, 8, 11 ו־12.

128 A Džuhá no li manke sihurá (Bit.). Pur ačakis Džuhá no si kaza (Sk.).

היו מקובלים בפרט על הצעירים. קצרים ומלאי דושיחים דינאי מיים, נקלטו בקלות ונמסרו לדורות הבאים. הם בדרך כלל בעלי אופי מוסרני חדים. לחובה תכונות שליליות ויחסים גרועים בין בני אדם. בסיפורים עם חיות האדם הוא חכם מכולן ומנצח תמיד (131). צדק, חוכמה ויושר גוברים על הכל; בטלה, חוסר הגיונות, שקר, גניבה וכו' סופם תמיד לעג וענוש.

לכל היה קווי אופי קבועים החוזרים והולכים במשלי שועלים רבים. האריה מלך החיות, אך האדם גובר עליו בחוכמתו (132), הזאב תמיד מרומה וטיפש (133), השועל ערום (134), אך לפעמים גם הוא מרומה ונפסד (135). הדוב כפוי טובה, פותר בעיותיו באלמוות ובמירמה (136). הציפורים זהירות ומוכנות לעזור, אך הן לעתים קרובות קורבן לחזקים מהן וכו'.

הסיפורים של היהודים הספרדים משופעים ביסודות מורחיים וגם ביסודות שסיגלו לעצמם מהסביבה שבה השתקעו. על כן היו אהובים ונשתמרו מאות בשנים. האסופה הזאת חשובה ביותר, משום שהיא מצביעה על דרגת התפתחותה של לשון היהודים הספרדים. סיפורים רבים אבדו לעד, מכיוון שלא נרשמו ולא נחקרו ומקורם יבש עם אובדן מיספר רב של קהילות הגדולות לעבר בשתי הספרדים. (137)

באסופה זו של פתגמים וסיפורים אנו מבקשים לאפשר לקורא בן זמננו היכרות עם חלק מהאוצר הפולקלורי של ספרדי מקדוניה שונתמר עד היום הזה במסורת שבעל פה. הפתגמים והסיפורים מביטולה ומסקופיה נרשמו לאחר שואת יהודי אירופה, על פי זכרונם של הנציגים האחרונים של הקהילות הגדולות לעבר בשתי הערים.

האיסוף והעיבוד של הפתגמים והסיפורים מביטולה ומסקופיה, עם הכוונה לשומרם בכתב, היתה להם גם מטרה בלתי-אמצעית: חיבור לתואר מרצה על הנושא

“Les Parlers Judéo-Espagnols de Bitola et Skopje”.

המדריך לחלק המקצועי של החיבור היה ישראל דוזה, פרופסור *École des Hautes Études* בפאריס, שאנו חייבים לו תודה מיוחדת. כן אנו מכירים טובה לפרופ' רודולף מאייקסנר מזאגרב, ראש החוג לבלשנות רומאנית בסקופיה, על עצות רבות במשך העבודה.

החומר הפולקלורי נאסף מפי שרידי היהודים הספרדים מביטולה ומסקופיה, והמידע הרב ביותר נתנו:

אברם סאדיקארינו, רופא, נולד ב־1919 בביטולה, להורים וידה

ויוסף, ותיקי הקהילה;

יעקב ארואסטי, פקיד, נולד ב־1900 בביטולה, במשפחה

ותיקה בעיר;

יוסף ציון, מחיקאי, נולד ב־1914 בסקופיה לאסתר ואיסאק,
ותיקי הקהילה;
בלה יקר, נולדה ב־1916 בסקופיה לאורו ואיסאק, ותיקי העיר.
יחזמת המוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד להוציא את
אסופת הפתגמים והסיפורים לאור הוסיפה נדבך חשוב לשמירה
ולחקר של התרבות היהודית-ספרדית מבחינה בלשונית,
פולקלורית-אתנוגרפית וכלכלית-חברתית. האסופה היא תרומה
לבית האוצר העשיר של פולקלור עמי יוגוסלביה ועממיה.
ז'. ק.

ז'אמילה קולונומוס

ז'אמילה בת יצחק קולונומוס נולדה בשנת 1922 במונאסטיר. השתתפה בלוחמה המאורגנת נגד הכובשים הפאשיסטים במקדוניה משנת 1941. ממארכס 1943 היא מדריך פוליטי ביחידות פארטי זניות וצבאיות במלחמה העממית לשיחרור, סגן קומיסר בדיוויזיה ה-42. לאחר המלחמה פעלה במישרות פוליטיות בכמה אירגונים חברתיים-פוליטיים (איגוד לוחמי המלחמה העממית לשיחרור, המועצה לטיפול וחינוך ילדים, איגוד אגודות הנשים במקדוניה). בכמה מושבים של בית הנבחרים הרפובליקאי היתה ציר ועתה היא חברה במועצת הרפובליקה המקדונית. למדה בלשנות רומאנית בסקופיה, סיימה שם ונבחרה ב-1961 למרצה בפאקולטה למדעי הרוח בסקופיה. מחברת חיבורים אחדים מתחום הז'ודאָר אָספּאַנ'ול:

"Les parlers judéo-espagnols de Bitola (Monastir) et Skopje (Üsküb)", "Observations sur les differences entre les parlers judéo-espagnols de Bitola et de Skopje", "Quelques observations sur les elements français dans les parlers judéo-espagnols de Bitola et Skopje".

היא מעבדת גם נושאים מן המלחמה העממית לשיחרור מקדוניה. עורכת הספרייה "Cvetori vo plamenu" ("הפרחים באש"), על השתתפות בני גוּער במלחמת 1941-1944, וכן האסופה "פתגמים ומימרות של היהודים הספרדים בבוסניה והרצ'גובינה" ולקטור לקובץ על "נשים במלחמה העממית לשיחרור מקדוניה". נושאת "Spomenica", עיטור הזכרון הפארטיזני משנת 1941 וכמה אותות הצטיינות והוקרה גבוהים. מאיור במילואים של הצבא היוגוסלבי.

אברם סאדיקארו

אברם בן יוסף סאדיקארו, מחבר החרוזים בלשון המקדונית המשמשים מוטו לספר זה, נולד בשנת 1919 בביטולה. סיים את לימודי הרפואה ב-1945 ועובד בפאקולטה לרפואה באוניברסיטת סקופיה. פרופסור מן המניין לפאדיאטריה ומנהל מרפאת הילדים. פירסם יותר ממאתיים חיבורים מדעיים בכתבי עת יוגוסלבים ובין-לאומיים. חבר בכמה אגודות בין-לאומיות (של פאדיאטרים, חאמאטולוגים, קאנצ'רולוגים). עורך אחראי של אסופת הפא-קולטה והחבר במערכות כמה כתבי עת מדעיים.

בשירה הוא עוסק במקביל למקצועו היסודי. פירסם עד עכשיו ארבעה קובצי שירה ובהם 1200 שירים: "Ni krik ni samina", "Oči i korenja", "Zapaleno leto", "Pogledi i svona".

השתתף במלחמה העממית לשיחרור מקדוניה משנת 1941. הוענקו לו כמה אותות הצטיינות והוקרה.

היגוי העיצורים

- c - צ בכל מקום, גם לפני תנועה.
- č - צ' הקשה (טש) והרך (ty).
- đ - פריקאטיב-דנטאל של העיצור ד, כמו ביוונית או th באנגלית.
- dz - כמו zz באיטלקית.
- dž - ג'.
- đ - ג' רך (dy).
- ǧ - פריקאטיב-גוטוראל של העיצור ג, ביו r הצרפתית ו,ג, או כמו ע' הערבית.
- h - בין ה רח.
- Ķ - כמו ĳe במקדונית, דומה לצ' רך.
- ñ - נ', כמו gn באיטלקית, ñ בספרדית.
- s - ס, תמיד, גם בין תנועות.
- š - ש (שין ימנית).
- y - י (עיצור).
- wa - כמו ua בספרדית.
- we - כמו ue בספרדית.
- z - ז.
- ž - ז'.

Jevrejsko groblje u Bitolju
Jewish cemetery in Bitola

- 1) **סטובי**, שרידי בית הכנסת מתחילת המאה ה-4 לספירה הרגילה שמעליהם נבנתה עוד באותה מאה באזיליקה נוצרית; בשכבה עמוקה יותר שרידי בית הכנסת מהמאה ה-3 עם שיירי פסיפס וציורי קיר. "עמוד פוליחרמוס" מבית הכנסת העתיק יותר שולב כחומר בניין בבאזיליקה הנוצרית, יחד עם עמודים אחרים ושיירי בית הכנסת.
- 2) **סטובי**, תוכנית בית הכנסת מהמאה ה-4.
- 3) **סטובי**, הכתובת היוונית החרוטה באחד העמודים של בית הכנסת מן המאה ה-3 ומספרת על בנייתו. העמוד מכונה "עמוד פוליחרמוס" והוא נשמר כיום במוזיאון הלאומי בבלגראד.
- 4) **סקופיה**, רחוב היהודים, התצלום משנת 1912.
- 5) **סקופיה**, בניין "הקאסינו היהודי" לשעבר.
- 6) **סקופיה**, הבניין הישן של הקהילה ובית הספר.
- 7) **סקופיה**, גשר העץ על וארדאר שהוליך אל השכונה היהודית העתיקה ונקרא "הגשר היהודי".
- 8) **סקופיה**, בית הכנסת בשכונה.
- 9) **סקופיה**, פנים בית הכנסת.
- 10) **ביטולה**, השכונה היהודית "לאִקְאֶלוֹה" (כיום רחוב משה פיאדה). בבית הראשון משמאל, בדירת בנו רוֹסוֹ, מראשוני הלך חמים במלחמת השיחרור היוגוסלבית, היה מרכז הפעולה המח' תרתית של המפלגה הקומוניסטית ובית מלאכה לתיקון הנשק במלחמת השיחרור 1941-1945.
- 11) **ביטולה**, הרחוב שהיו בו בתי מלאכה רבים של חייטים יהודים; בבית הראשון משמאל, בקומה ב', היה בית מלאכה לתפירת הבגדים לפארטיזנים, בניהולו של איסאק איוראל (הובל למחנה במארס 1943); מן הבית הזה יצאו בנו רוֹסוֹ, אהרן ארוֹאֶסְטִי, נסים־מיקי אלבא ואחרים אל הפארטיזנים ב־1941.
- 12) **ביטולה**, חלק מהשכונה היהודית "טאבאנא"; בבית שלפני המסגר, שהיה שייך לשמש אברם חסון, נמצא עד סוף 1942 הדפוס המחתרתי של המפלגה ומחבוא לאנשי המחתרת. את הדפוס גיהל סטיב גאומוב, מהפכן מקדוני בולט, ועבדו בו גם בנו רוֹסוֹ, אלברט רוֹסוֹ, ועוד.
- 13) **ביטולה**, בית הכנסת העתיק "פורטוגאל" ב"שוק המי כוסה" שבו היו חנויות מוכרי הירקות והפירות ובעלי האטליוזים היהודים; בית הכנסת נהרס במלחמת העולם הראשונה והריסותיו גשתירו.

- 14) **ביטולה**, פנים בית הכנסת "אראגון"; בתקופת הכיבוש 1945-1941 הפכו אותו הכובשים הבולגרים והגרמנים לבית מטב-חיים ואת כל תשמישי הקדושה והקישוטים שדרו. לאחר השיחרור סולקו שרידי בית הכנסת לשם פריצת רחוב חדש.
- 15) **ביטולה**, לוח מעל הכניסה לבית הכנסת "עוזר דלים" ברחוב סרם; הלוח נשמר עתה במוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד.
- 16) **ביטולה**, בית הכנסת "עוזר דלים" ברחוב סרם; לאחר הובלת יהודי ביטולה למחנה ב-1943, נהפך לבית מגורים.
- 17) **ביטולה**, הריסות בית הכנסת "פורטוגאל".
- 18) **ביטולה**, לוח זכרון וכו שמות מייסדי בית הכנסת "עוזר דלים".
- 19) **סקופיה**, רשימת חברי אגודת "רוחצים" מקיר בית הכנסת.
- 20) **סקופיה**, בית העלמין היהודי (התצלום משנת 1954).
- 21) **ביטולה**, בית העלמין היהודי (תצלום ז. עפרון משנת 1964).
- 22) **ביטולה**, חלק ממצבת קבר בבית העלמין היהודי.
- 23) **ביטולה**, הפגנה המונית עם נצחון המהפכה של "התורכים הצעירים" ב-1908. בהפגנה השתתפו גם יהודי ביטולה רבים על דגליהם.
- 24) **ביטולה**, קבלת פנים לנציגי האירגונים היהודיים מבלגראד ובראשם הרב ד"ר איסאק אלקלעי, לאחר שיחרור ביטולה מידי התורכים ב-1913.
- 25) **ביטולה**, יהודיות מכוונות באחד מכתבי הנכבדים בשלהי המאה ה-19.
- 26) **ביטולה**, משפחת קוצ'ו ארגאס שהיגרה לצ'ילה ב-1920; לאם המשפחה "דוקאדוס" המסורתית.
- 27) **ביטולה**, תצלום ממסיבת הגישואין של ז'וליה באטינו וישראל אסאן ב-1930. היא היתה יו"ר סניף ויצו ולוחמת אנטי-פאשיסטית נודעת; נרצחה במחנה יאסנוסאן ב-1942.
- 28) **ביטולה**, יהודים מדלת העם בשכונה "צ'יפליק" ב-1930.
- 29) **ביטולה**, ילדים יהודים עניים, בבגדים חדשים שקיבלו מאגודת "מלביש ערומים", מצולמים עם חברי ועד האגודה לפני בית הספר היהודי ב-1924 או ב-1925.
- 30) **ביטולה**, הרב אברם רומנו עם ה"חכמים"; משמאל לימין עומדים, "חם גרון; "מסייה" צפן; סאלאמון קאסורלה; רחמין עשהאל; קוצ'ו כהן עם בנו; בין היושבים, שני משמאל "חם" זכריה שאמי, אחדיו הרב אברם רומנו. ליד המדרגות ניצב שמש בית הכנסת. צולם ב-1931.

- (31) **ביטולה**, חברי ועד האגודה "מלביש ערומים" עם הרב שבתי ג'אין; התצלום משנת 1924 או 1925.
- (32) **סקופיה**, תלמידי בית הספר היהודי לפני מלחמת העולם השנייה.
- (33) **סקופיה**, תושבי השכונה היהודית.
- (34) **סקופיה**, תלמידי כיתה א' של בית הספר היהודי עם מורתם.
- (35) **ביטולה**, בני הנוער היהודי באחד מטיולים השבועיים המקובלים; צולם ב־1930 ליד מנזר כריסטיפור.
- (36) **ביטולה**, חברי האגודה הציונית "התחייה" ב־1928.
- (37) **ביטולה**, חברי "התחייה" לפני מועדונם ב־1930.
- (38) **ביטולה**, חברי האגודה לנגינה ולזימרה "מכבי" עם לאה בן דויד, מורה לעברית, ב־1928.
- (39) **ליפובאץ**, קבוצת חברי ההכשרה ב־1936 ובהם בני ביטולה.
- (40) **ביטולה**, קבוצת בני נוער יהודים. שתי הראשונות (מש־מאל לימין): לונה אישה, השתתפה במלחמת השיחרור היוגוֹ-וסלבית, חיה בירושלים; אסתריה־מרה עובדיה, גיבור לאומי, נפלה ב־1944.
- (41) לוחמי בריגדת־המחץ המקדונית ובהם הצעירות היהודיות אסתריה־מרה עובדיה (1), אסתריה לוי (2), ז'אמילה קולונמוס (3) ואדלה פאראגי (4); התצלום משנת 1943.
- (42) **ביטולה**, אנדרטה לזכר הגיבור הלאומי אסתריה־מרה עובדיה.
- (43) **ביטולה**, מזרדי נחמיאס־לאזו, מראשוני הלוחמים.
- (44) **ביטולה**, רפאל באטינו.
- (45) **ביטולה**, גלעד לקורבנות הפאשיזם היהודים.
- (46) **סקופיה**, גלעד לקורבנות הפאשיזם היהודים, בבית העִ-למין היהודי.
- (47) **סקופיה**, לוח על בית הקהילה היהודית לזכר 7200 יהודי מקדוניה שנרצחו. התבליט מעשה ידי הפסל מריו פאלאביציני.
- (48) **סקופיה**, לוח על בית החרושת לטבק שבו היו עצורים יהודי סקופיה ב־1943 עד להובלתם למחנה טרבלינקה.
- (49) **סקופיה**, הבניין החדש של קהילת ישראל ברח' בורקו טאלבסקי 24. לקהילה, שמיספר חבריה 90, משתייכים יהודי מקדוניה המעטים שנותרו בחיים לאחר זוועות מלחמת העולם השנייה; היא שוקדת על שמירת המסורות של יהודי מקדוניה וקיום זכרם של קורבנות הכובשים הפאשיסטים ושל חללי המלחמה העממית לשיחרור יוגוסלביה.